

THIEL KATALIN

A „LAKOZÁS” LÉNYEGÉRŐL

/Reflexiók Heidegger néhány kései írásához/

Abstract: (*On the Essence of „being-in-the World” (Wohnen–Reflections on Heidegger’s late works)*) In the Introduction of my paper I analyze Gadamer’s remarks concerning lifephilosophy, then I enter upon the investigation of Heidegger’s philosophy, since his oeuvre perfectly exemplifies the inherence of lifephilosophy and hermeneutics in questions touching human existence. Man’s self-awareness can open up the prospect of „otherbeing”, OUR „otherbeing”; i.e. outhenticity.

Heidegger has still mentioned hermeneutics in his *Sein und Zeit*, but did not refer to it any time afterwards. Nevertheless, it influenced his whole life-work, moreover hermeneutics seems to repeat the program of *Sein und Zeit*, in an even deeper medium in the Hungarian version of the selected works of Heidegger.

1.

Gadamer az Igazság és módszer második részében a következőket állapítja meg Dilthey életfilozófiájával kapcsolatban: „Dilthey az életből indul ki: maga az élet törekszik eszmélkedésre. (...) Ez épp azon alapul, hogy magában az életben is tudás rejlik. Már a tudatlanlét (Innesein) is, mely az élményt jellemzi, tartalmazza az élet egyfajta visszafordulását önmagára.”¹ Ez a „visszafordulás” nem más, mint az „életből való megértés” szándéka. Dilthey szerint az élet és a tudás összefüggése olyan „eredeti adottság”, melyre érdemes filozófiát alapozni, hiszen ez nem más, mint az élet kétségbevonhatatlan „östénye”.

A továbbiakban Gadamer leírja, hogy Husserl is „az életből való megértés” szándékával fordul Dilthey „életvilág” fogalmához, ami kétségtelenül nagy hatással volt Heideggere is. Heidegger azonban a

„fakticitás hermeneutikájára” alapozva bírálja Husserlt. A teljesen radikális öneszmélés husserli útja, az ún. „transzcendentális redukció” ugyanis a tudomány objektivitásán keresztül viszonyul az életvilághoz.

Husserl eidetikus fenomenológiája óhatatlanul egy „tisztá cogito” típusú ontológiai bázist feltételez, szemben Heidegger Dasein fogalmával, mely a fenomenológiai kérdésfeltevés lételméleti alapjaként lényegét tekintve megalapozhatatlan és levezethetetlen.

Gadamer szóvá teszi, hogy Heidegger a Lét és időben még nem hagyta el teljesen a transzcendentális reflexióproblematika területét, de ugyanakkor azt is elismeri, hogy a Lét és idő tagadhatatlanul „az életből való megértés” szándékával íródott. „A fundamentálonológia eszméje, a jelenvaló létre való alapozása, melynek a lét áll érdeklődése középpontjában, s ennek a jelen-való-létnek az analitikája először valóban csak új kérdésdimenzióknak látszott a transzcendentális fenomenológián belül.” – írja Gadamer.² E megértés ontológiai bázisa Gadamer szerint is a jelenvaló lét (Dasein) megalapozatlan és levezethetetlen faktuma.

2.

E rövid bevezetőben természetesen nem az idézett filozófusok egymáshoz való viszonyát szerettem volna vázolni, – hiszen ez szétfeszítené e dolgozat kereteit – hanem csupán jelezni kívántam, hogy az életproblémák óhatatlanul hermeneutikai kihívásokat implikálnak, s a megértés igénye az egzisztálás természetes velejárója. Az így adódó lét-megértés eleve homályos és természeténél fogva „körkörös” szerkezetű, azaz logikai körforgás jellemzi, hiszen az ember nem világon kívüli szubjektum, akihez ráadásként járul a világ, hanem világba-vetettsége okán előzetes lét-megértést projektál, azaz „létében valahogyan megérti magát”.³ Ez persze bizonytalan, homályosnak, esetlegesnek tűnik, de ez a „próbálkozás” Heidegger szerint már Diltheynél sem más, „mint az elementáris nyugalanság, amely egyetlen célra irányul, hogy az „életet”, filozófiailag megértse, s e megértés hermeneutikai fundamentumát „magából az életből” biztosítsa. Mindez Diltheynél a „pszichológiában” összegződik, amelynek az „életet” a maga történeti fejlődés- és hatásösszefüggé-

sében kell megértenie, mint azt a *módot*, ahogyan az ember *van* ...”⁴ Heidegger szerint a hermeneutika itt nem más, mint e megértés öntisztázása,⁵ s csak származékos formájában a történettudomány módszerétana.

3.

Mindezek alapján mondható, hogy az ember így vagy úgy *viszonyul* önmagához, s biztos elrugaszkodási pont hiányában döntéseit áthatolhatatlan homályban hozza. A létezőnek ezt a viszonyulását nevezi Heidegger *egzisztenciának*, s az egzisztálásban tisztázható, az egzisztálásnak – mint útonlétnek („auf dem Wege sein”) – irányt szabó önmegértést nevezi *egzisztensnek*.

Így kétféle létezési módot, vagy pontosabban *létjellemzőt* különít el épp az önmegértés *mélységének* különbözősége okán. A jelenvalólét egyfelől megmutatkozik mint „*átlagos mindennapiság*”, mely a „*nem-tulajdonképpeniség*” módusában adott, másfelől megnyilvánul mint „*kitiüntetett-lenni-tudás*”, ami a „*lelkiismerettel-bírni-akarással*” realizálódik. Heidegger felhívja a figyelmet, hogy az „átlagos mindennapiságot” úgy kell tekinteni, melyben tulajdonképpen „a priori benne rejlik az egzisztencialitás struktúrája”.⁶ Azaz Heidegger számára minden egyes ember léte lehetőség szerinti lét, s kinek-kinek „saját létere megy ki a játék”.

Az autentikus és inautentikus lét ily módon való megkülönböztetése Heideggernél két olyan létmód, melyek eltérnek ugyan egymástól, de a különbség túlhangsúlyozása félreértésekre adhat alkalmat. Ontológiai értelemben mindkettő élhető emberi élet, „egzisztenciálé”, de minőségében eltérő. Az „*akárki*” színvonalán realizálódott „mindennapi jelenvalólét” „eredendő fenoménként a jelenvalólét pozitív szerkezetéhez tartozik”. A pozitív jelző itt arra utal, hogy ez a lét *lehetőség szerinti lét*, még nem „tulajdonképpen léte”, még meg kell találnia magát az embernek. Az „átlagosság” nem más, mint a felcserélhetőség, az önreflexió hiánya az „akárkibe” való szétszóródottság, amikor „*a jelenvalólét elzárja magát önmagától*”,⁷ de a lehetőség mégis adott az ettől való eltérésre.

Válasszuk ki most azt a problémakört, amely már a Lét és időben is a „kitüntetett lenni tudás” alapján való egzisztálásról szól. Itt sűrűsödik ugyanis mindaz, amire az autenticitással kapcsolatosan Heidegger figyelmeztet. A „kitüntetett lenni tudás” nem más, mint belső felszólítás, a „legsajátabb”, „vonatkozás nélküli” és „meghaladhatatlan lenni tudás”-ra. Erre „megy ki a játék” – mint mondja – még akkor is, ha az ember nem vállalja saját végességét, azaz belevész a szürke hétköznapióságba, s a végesség tudata csak a közönyösség vagy a „fecsegés”, a „menckülő beszéd” formájában konstituálódik.

Heidegger csendes, kritikai–meditatív filozofálásában – épp a fentiekhez kapcsolódóan – egyik központi problémaként bukkan fel a „*létfelejtés*”. Mint írja: „... minél inkább távolodunk a nyugati gondolkodás kezdeteitől, az alétheiától, minél inkább feledésbe merül az alétheia, annál egyértelműbben lép előtérbe a tudás és a tudat, és vonja meg magát ily módon a lét.”⁸

Mi az, amit a modern ember, a „metafizika felnőttje” elfelejtett? Miért hiányzik belőle „a pásztor lényegi szerénysége”? Miért él az AKÁRKI színvonalán? Ezek kimondva-kimondatlanul a folytonosan visszatérő kérdések, melyekre a Lét és időben csak részben kapunk választ.

Heidegger kései írásaiban viszont az alétheia, „az el-nem-rejtettség” kapcsán újra felbukkan „a *tisztás*” fogalma, melyet már a Lét és időben „előkészít” de amely fogalom igazából a kései írások filozófiai témája lesz. A Lét és időben a hagyományos igazságfogalommal kapcsolatos fejtegetéseiben kiderül, hogy Heidegger számára az, hogy egy kijelentés *igaz*, nem jelent mást, mint *felfedni a létet* önmagában. „Kijelenti, felmutatja, „láttatja” a létezőt felfedettségekben. A kijelentés *igazlétét (igazságát)* mint *felfedő létet* kell megértenünk.” – írja.⁹

Az „igaz – lét” mint „felfedő – lét” az el-nem-rejtettség (alétheia) értelmében lesz megközelíthető. A Dasein (jelenvaló-lét) létszerkezetéhez tehát szervesen hozzátartozik az „*általában vett feltárultság*”, mely közelebb visz bennünket a *kései fogalomhoz*, a „*tisztás*” fogalmához. Ez a terminus – s a fogalom kapcsán kifejtett gondolatok – egyértelműbbé teszik a fenti kérdéseket, s egyben megközelítik a fő kérdést is, hogy vajon miben áll a „lakozás” lényege? A tisztás fo-

galma Heidegger saját etimológiája alapján „nyíltságot”, „lehetséges látszani-hagyást” és „mutatást” jelent. Valamit szabaddá, könnyűvé, nyílttá, világossá tenni. „Csak a világosság által tud a látszó megmutatkozni, azaz látszani.” – írja.¹⁰

Félreérthetetlennek tűnik, hogy Heidegger „tisztás” fogalma épp az alétheia – a rejtezetlenség – okán kapcsolható az autentikus lét problematikájához. Az alétheiára nem fogékony létező ugyanis nem vállalva saját végeességét, s nem reflektálva a benne rejtőző „mértékre”, „sötétségben van”, „létlefejtés” jellemzi, beleveszett a hétköznapiságba. A tisztás viszont az a „hely”, ahova „a fény beeshet”. Mint mondja: „Beeshet a tisztásra, annak nyíltjába, s hagyhatja, hogy a világosság játsszon a sötétséggel.”¹¹ Majd így folytatja: „Maga a fenomen, az adott esetben a tisztás, az elé a feladat elé állít bennünket, hogy belőle, őt faggatván tanuljunk, azaz hagyjuk, hogy mondjon nekünk valamit.”¹² Ez az érzékletes metafora arról árulkodik, hogy az ember megfelelő *ekszztatikus* állapotban, rejtezetlenül, nyitottan és fogékonyan „hallhatja” a „tisztás szavát”. Itt az „ekszztatikus” semmiképpen sem hasonlítható a narkotikum által előidézett emberidegen állapotokhoz, hanem egy olyan felfokozott létállapottal jellemezhető inkább, ami a jelenlét legfelső fokának, sajátos katharzisnak is nevezhető, s ami ugyanakkor teljességgel emberi állapot, a „lénycg érzése”.

Egy fontos kérdésre azonban itt feltétlenül rá kell világítani. Az autentikus lét problematikája semmiképpen sem hozható összefüggésbe „a létlefejtés” kérdéskörével pusztán „antropológiai” vagy „morálfilozófiai” alapállásból. Az autentikus lét itt a „legsajátabb” emberi létet jelenti, mentesen minden metafizikai spekulációtól, pusztán „az emberi lényt érintő létvonatkozásokon belül”. Az eksztatikus itt elsősorban a jelenvalólét tulajdonképpen *„egész-lenni-tudására”* vonatkozik, sajátlagos (autentikus), a kezdet és a vég vonatkozásában felcserélhetetlen, helyettesíthetetlen mivoltára (születés–halál)¹³ Ezért írja azt később Heidegger a *létigazság felejtése* kapcsán, hogy a „tulajdonképpeniség” és „nem-tulajdonképpeniség” nem jelentenek morális-egzisztens, és „antropológiai” különbségtevést, hanem csupán az emberi lénynak a lét igazságára irányuló „ekszztatikus” vonatkozását jelentik, amit, minthogy a filozófia számára eddig rejtve maradt, végre egyszer meg kellene gondolni.”¹⁴

Így aztán a gondolkodás, s így a megértés is rá van utalva a tisztásra, a „már működő nyíltságra”¹⁵ Heidegger megközelítésében ez a

filozófiára és „a már ottlétőre”, a „jelenlevő jelenlevőségére”, azaz az emberre egyaránt vonatkozik. A „tisztás” feladat elé állít bennünket, felszólít azáltal, hogy megmutatkozik.

„A filozófia vége s a gondolkodás feladata” című 1966-os írásában érzékletesen finom nyelvi eszközökkel írja körül e már-már misztikusnak nevezhető többretegű fogalmat.¹⁶ „A lét-tisztása”, „a nyílt”, „a szabad nyílt”, „a fény előfeltétele”, mely szabad „világosság” és „sötétség”, de „a hangzás” és „annak elhalása” valamint minden „jelen-” és „távollévő” számára. A távollévő számára is, „hiszen a távollévő mint olyan sem lehetséges másképpen, mint a tisztás szabadjában jelenlévő”.¹⁷

Mit jelent a tisztás szabadjában jelen lenni? S mit kell értenünk a „távollévő” fogalmán? Az első kérdés értelme világosabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy Heidegger szerint „*az ember létezik (west), hogy ő a „jelenvaló” (Da)*”, azaz az ember nem más, mint „*a lét világló tisztása*”.¹⁸ A „tisztás” fogalma tehát az emberi jelenlét nélkül értelmezhetetlen fogalom. Az ember létezésével nyitja meg a teret azáltal, hogy a „lét világló tisztásában” áll. Ez az ember sajátos létmódja, „ek-szisztenciája”, s ezért megszólított. A lét szólítja meg. E megszólítottság a nyelvben válik nyilvánvalóvá – „hagyjuk hogy mondjon nekünk valamit” –, ezért nevezi Heidegger a nyelvet hajléknak, a lét házának. Az ember tehát a nyelv segítségével keresi „lakozása” lényegét. Mint írja: „Csak ebből a lakozásból következően „bír” hajlékként a nyelvvel, mely létezésének megőrzi az eksztatikust.”¹⁹ Ez a művészi megszólalás értelme. Ezért mondja Heidegger Hölderlin nyomán, hogy „költőien lakozik az ember”. Azaz nem szabadna másképp megszólalnia, „lakoznia”, csak poetikusan. A valóság mégis az, hogy a lakozás összeférhetetlennek látszik a költőivel. „Lakozásunkat a lakáshiány nehezíti meg”²⁰ – írja meghökkentő egyszerűséggel.

A második kérdés a „távollévő” fogalmára kérdez rá. Ez a fogalom Heidegger írásában kettős jelentésű. Egyrészt utal horizontális értelemben a térbeli távolságra, másrészt utal vertikálisan az alétheiatól való távolságra is, az inautentikus létezésre, az „akárki” színvonalán gondozó-gondoskodó átlagos létmódra. Ugyanakkor e megfogalmazásában az is benne rejlik, hogy „a távollévő” „mint a tisztás szabadjában jelenlévő” léte *lehetőség szerinti lét*. Azaz minden ember számára esedékes az autentikus lét lehetősége anélkül,

hogy a jelenvaló lét életszerűségét feladná. Adott a lehetőség, hogy életét *művé* formálja (költői lakozás).

Kierkegaard ezt így mondja *A szorongás fogalma* című művében: „... csak akit a lehetőség nevel, az fejlődhet a végtelenségig. A lehetőség ezért az összes kategóriák közül a legsúlyosabb.”²¹ Vagyis aki szókratészi értelemben a végességet magára vállalva a végtelenség tudatával éli életét, azt a lehetőség neveli, az nem vész el a végességben, a közvetlen érzékiben. Az ilyen ember – Kierkegaard szerint – egészen másképpen értelmezi a valóságot. Lám, már Kierkegaard-nál felbukkan a *lét-megértésbeli-létezés* igény, azaz egy későbbi hermeneutika lehetősége.

A lét-megértésbeli-létezésben ott van tehát az autenticitásra való felszólítás is, ami nem más, mint – Heideggert idézve – „a nyíltba való beletartózkodás” lehetősége. „A nyíltba való beletartózkodást” ugyanakkor – Parmenidész nyomán – kell hogy jellemezze az „el-nem-rejtettbe”, az alétheiába vetett bizalom képessége.²²

Az „alétheia” és a „tisztás” kapcsolata kézenfekvőnek látszik. A tisztás vertikális értelemben távlat, az a „hely”, ahonnan „a lényeg láthatóvá válhat”. Az alétheia pedig az „el-nem-rejtettség”, a „jelenlét-létezés tisztaságaként elgondolva”.²³

Mit jelent valójában „az alétheia” fogalma? Heidegger a következőképpen ír róla: „Semmiképpen sem pusztán az igazság. Jól leke-rekítettnek hívják, melyen kezdet és vég mindenütt ugyanaz.” Olyan dolog, amelyet a gondolkodó-szemlélődő embernek meg kell tapasztalnia. Ezen alapul a „lehetséges látszás”, az út, amelyen a „jelenlét jelen van”.

Heidegger tehát összekapcsolja „a tisztás” és az „alétheia” fogalmát, egyiket a másikban, a másik által értelmezi. E két fogalmat tulajdonképpen hozzákapcsolja a *lét* fogalmához. A „tisztás” is, az „alétheia” is definiálatlan és definiálhatatlan fogalmak. A létező (jelenlévő) jelenlétével arra van kényszerítve, hogy előhozza magát a rejtőzködésből (phüsis). Azaz rendelkezik „a lét igazságában való eksztatikus benneállás alapvonásával”²⁴ A lét fogalmát persze mint tudjuk nem világalapként és nem Istenként gondolja el, hanem úgy, ahogyan „ami” van. „A lét Az maga („van”). (Es „ist” Es selbst.) (...) A lét lényegileg távolabbi az összes létezőnél, és mégis minden létezőnél közelebb van az emberhez, legyen az a létező akár egy szikla-szirt, egy állat, egy műalkotás, egy gép, legyen angyal vagy akár

Isten. A lét a legközelebbi. Mégis a közelség a legtávolabbi az embernek.”²⁵

Mindemellett zavarba ejtően azt írja: „Ha megelőzően nincs tapasztalatunk az Αληθεια-ról, mint a tisztásról, úgy a gondolkodás elkötelezettségéről vagy el-nem kötelezettségéről való minden beszéd talajtalan marad.”²⁶ Heidegger itt kimondatlanul is a hermeneutikai vonatkozásokra utal, hiszen a lét és a róla való tudásunk (gondolkodás, önmegértés) elkötelezettsége vagy el-nem kötelezettsége nem eldönthető kérdés. Nem eldönthető, mert az alétheia nem tapasztalható, nem megragadható. Talán csak Parmenidész „tapasztalta”, aki elsőként gondolta el a létező létét, s a hozzá vezető utat. Az emberek többségének vélekedése tulajdonképpen csak „bóklászás”, mert: „Az Αληθεια éppoly kevésbé valami halandó, ahogy maga a halál.” S mint ilyen inkább „közeg” – mondja Heidegger, „amelyben egyáltalában lét, gondolkodás és azok összetartozása adódik.”²⁷ Ezért fordítja az alétheiát el-nem-rejtettségnek, nem pedig igazságnak. Az alétheia tehát a kimondhatatlan, a már eleve meglévő, valami lelkünk mélyén rejlő elfelejtett eredeti adottság, az emberi alapállás szava. „A csönd helye, amely egymagában egybegyűjti magát.”²⁸

Az összegzéshez óhatatlanul kínálkozik a párhuzam a preszokratikus Hérakleitosz bölcséletével. A legmagasabb nála is kimondhatatlan, vagy csak allegorikusan emlegethető. Hérakleitosz orákulum-szerű töredékeiben ugyanis „ahhoz kell igazodni, ami közös”,²⁹ de ami közös, az nem definiálható, csak jelzésszerűen körülírható. Hérakleitosz jelzi, hogy a „logosz” – ami „közös” – „hallható”, de az emberek nem hallják, alszanak. Az alvóknak fel kellene ébredni, hogy a „mértéket”, a „törvényt”, „az értelmet” meghallják és a szerint cselekedjenek, hiszen a logossal a „legfolytonosabban érintkeznek”³⁰ De az emberek „sem a halláshoz nem értenek, sem a beszédhez”. – írja.³¹ Hérakleitosz lesújtó kritikája mégis pozitívnak mondható, mert a töredékekben félreérthetetlenül ott van az utalás az ember lényegi kibontakozásának lehetőségére. „A léleknek logosza van, önmagát növelő.”³² Az alvók tehát felébredhetnek, s a mérték mindeniben másként – „Az éthosza kinek-kinek számára a daimon”³³ –, de realizálható.

Heidegger is hasonlókat mond, amikor a „*sajátlét tervező előrefutásáról*” beszél, az autenticitás a végeesség és a halál okán. Az ember önmegértése ugyanis megnyitja a más lét lehetőségét, önmagunk

máslétének lehetőségét. Így térhetünk vissza „a lakozás” fogalmához, hiszen az, amit Heidegger úgy fogalmaz, hogy „otthon-lenni a világban” az egyrészt jelenti az életet, másrészt a róla való tudásunkat. Ez persze a bizonytalanban ered, hiszen minden megértés a bizonytalanban lakozik. Így adódik a heideggeri hermeneutika és antropológia kapcsolata, hiszen a hermeneutika nem választható el az ek-szisztenciától. A gondolkodó ember kérdően áll, kérdése a létezésre irányul. „Ebben a kérdésben válik az el-nem rejtettség első alkalommal megtapasztalttá”, hiszen az „ek-szisztencia a létező mint olyan felfedtségébe történő ki-tettség.” – írja Heidegger.³⁴

5.

A Lét és idő után Heidegger már nem emlegeti a hermeneutika szót, de mégis áthatja egész munkásságát, sőt, úgy tűnik mintha még mélyebb hermeneutika közegében ismételné meg a Lét és idő programjának alapvonalait. Erről árulkodnak azok az írások, amelyek a nyelv lényegére világítanak rá. Az embernek azért van nyelve, mert „a lét világló tisztásában áll”. S a nyelv lényege szerint nem pusztán egy élő szervezet megnyilatkozása, hanem sokkal több (s ezzel együtt kevesebb is) annál.

„Ezért lényegének megfelelően soha nem is gondolható el jelkaraktere, s talán még jelentés-karaktere felől sem. A nyelv magának a létnek világló-rejtező eljövetele.”³⁵

Azokra a heideggeri kérdésekre pedig, melyek a „lakozás” és „költés lényegére” kérdeznék rá, kissé pesszimistán így reflektál: „Ezt az igényt az ember csak onnan veheti, ahonnan megkapja – a nyelv biztatásából. Persze csak akkor, ha és ameddig figyel a nyelv saját lényegére. Mindaközben féktelen, de ugyanakkor szakavatott beszéd és írás és rádió – beszéd hálózza be a földgolyót.”³⁶

Úgy tűnik Heidegger világosan látja, hogy a 20. század embere egyre kevésbé figyel a „nyelv biztatására” ahonnan pedig „a lakozás lényegére” vonatkozóan hasznavehető tudásra tehetne szert. Mintha visszatérne a régi hérakleitoszi probléma: „Bár a logosz ez, örökre képtelenek értelmetlenségükben felfogni az emberek előbb is mint hallották volna, s azután is hogy már meghallották.”³⁷

JEGYZETEK

1. Gadamer: Igazság és módszer. Gondolat, Bp. 1984. 172.
2. V. ö.: Uo. 184–185.
3. M. Heidegger: Lét és idő. Gondolat, Bp. 1989. 142.
4. V. ö.: Uo. 635–636.
5. Gadamer fordulatértékűnek tartja Heidegger megközelítésmódját, amennyiben új értelmet tudott adni a megértés fogalmának az „újraélesztett létkérdés fényében”. Idézem: „A megértés nem az emberi élettapasztalat rezignációideálja a szellem aggkorában, mint Diltheynél, de nem is a filozófia végső módszertani eszménye az egyszerűen csak úgy élés naivitásával szemben, mint Husserlnél, hanem *a jelenvaló lét eredeti végrehajtásformája, a világbanlét.* (...) A megértés a jelenvaló lét létmódja, amennyiben lenni tudás és „lehetőség.” (Gadamer: Igazság és módszer. 187.)
6. Heidegger: Lét és idő. 143.
7. V. ö.: Uo.
8. Heidegger: Protokoll ... Tübingen, 1976. 56.
9. Heidegger: Lét és idő. 385.
10. Heidegger: „... költőien lakozik az ember...” – Válogatott írások. T-TWINS, 1994. 267.
11. Uo. 267.
12. Uo. 268.
13. Heidegger: Lét és idő. 601.
14. Heidegger: Válogatott írások. 137.
15. Uo. 268.
16. Heidegger maga is utal erre: „De – merül fel a kérdés – vajon mindez más-e mint talajtalan misztika vagy éppenséggel rossz mitológia, mindenestre veszedelmes irracionalizmus, a ratio megtagadása? Visszakérdezek: mit jelent a ratio, ...” (Vö. Heidegger: Válogatott írások. 275. o.)
17. Heidegger: Válogatott írások. 269.
18. Uo. 129.
19. Uo. 128.
20. Uo. 191.
21. Kierkegaard: A szorongás fogalma. Göncöl, 1993. 182.
22. Heidegger: Válogatott írások. 270.
23. Uo. 273.

24. Uo. 129.
25. Uo. 135.
26. Uo. 271.
27. Uo. 272.
28. Uo. 271.
29. V. ö.: Hérakleitosz töredékei 1–2.; In: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény I. Bp. 1962. 23.
30. Uo. 74. töredék.
31. Uo. 18. töredék.
32. Uo. 119. töredék.
33. Uo. 123. töredék.
34. Hcidegger: Válogatott írások. 48.
35. Uo. 130.
36. Uo. 193–194.
37. Hérakleitosz töredékei [B1] Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény I. Tankönyvkiadó 1962. 23. o.